

O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARIDA UCHRAYDIGAN DO'PPI OBRAZINING HUDUDIIY TURLARI

Shomurodova Sunbula G'olibovna

BuxDU o'zbek adabiyoti kafedrası tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6066208>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 15-dekabr 2021

Ma'qullandi: 15-yanvar 2022

Chop etildi: 5-fevral 2022

KALIT SO'ZLAR

*piltado'zi, taglovus
do'ppi, "shahrixon" do'ppi,
"setora" do'ppi, "injiq"
do'ppi, zardo'zi kallapo'sh.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek xalq qo'shiqlarida uchraydigan do'ppi obrazi hududiy jihatdan tasniflangan. O'zbek xalq qo'shiqlarida bosh kiyimlaridan hisoblangan do'ppi obrazi an'anaviyligi, turg'un ramziy obraz sifatida kelishi bilan e'tiborni tortadi. Ular xalq qo'shiqlarida real va ramziy ma'nolarda maishiy turmush bilan bog'lab keltiriladi. Ushbu maqolada o'zbek do'ppilarining bir necha hududiy turlari misollar asosida tahlil qilingan.

O'zbek xalq qo'shiqlarida qalpoq, do'ppi, ro'mol, doka ro'mol, telpak, salla va boshqa bosh kiyim nomlari ko'p uchraydi. Ular, avvalo, an'anaviyligi bilan diqqatni tortsa, ikkinchidan, turg'un ramziy obraz sifatida yurtimizning turli hududlarida boshqacha nomlar bilan kelishi jihatidan e'tiborni jalb etadi. Qo'shiqlarda ramziy obraz darajasiga ko'tarilgan do'ppi obrazining turfa ma'nolarni ifodalab kelishi kuzatiladi.

O'zbek do'ppilarining bir necha hududiy turlari mavjud. Jumladan, Andijon, Farg'ona, Chust, Buxoro, Samarqand, Boysun, Toshkent, Xorazm, Qaraqalpoq do'ppilari bir-biridan tuzilishi, tikilishi va bezatilishi jihatidan farqlanib turadi.

Andijonda qizlar kiyishiga mo'ljallangan "oqpar" do'ppilari, asosan, oq rangli fonda, kashta nusxasining "chorgul" kompozitsiyasini qo'llab tikiladi. Ularning tepa qismi zigzak yo'li orqali to'rt tarkka ajratilib tayyorlanadi. Har bir tarkka bir xil gulgunchalar joylashtiriladi va ba'zan gullar orasiga yozuvlar bilan bezak beriladi. Erkaklar do'ppisining tepa qismiga solingan to'rt dona bodom tasviri kichikrok hajmda,

kizaklarda joylashgan yarim oy shakllarining balandligi bir xil bo'lmay, choklar ichiga to'shama (qog'oz, ip kabi) qo'yilmasdan to'liq tabiiy to'ldirib tikiladi.

Andijon do'ppilarining "setora" va "injiq" nusxalari choklarining o'ta mayda va nafisligi bilan xarakterlanib, boshqa do'ppido'zlik maktablari ishidan ajralib turadi. Hozirgacha saqlanib, yanada sayqallanib kelayotgan "andijon", "setora", "injiq", "qalin", "shahrixon", "paxtaobod" kabi nusxalarni xalq sevib kiymoqda.

Buxoro kashtachilik maktabiga xos do'ppilarning eng mashhuri zardo'zi do'ppilardir. Kashtachilik merosining durdona turlaridan biri bo'lgan zardo'zlik san'ati buxorolik hunarmand-chevar ustalar tomonidan mukammal holda saqlanib kelingan. O'ziga xos sermazmun kashta naqshlari, g'oyat nafis texnik uslublari, uzoq davrlar mobaynida sayqal topgan rang-barang kashta choklari shu san'atning

tarixiy rivojlanish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xotin-qizlar kiyishiga mo'ljallangan do'ppilar, asosan, kashtado'zlikning "zardo'zi-guldo'zi", "zardo'zi-zamindo'zi" usulida tayyorlangan. Asosiga oq bo'z, sariq satin kabi paxta tolasidan tayyorlangan matolar hamda turli rangdagi baxmal ishlatilgan.

"Zardo'zi" – so'zi "zar" – tilla, "do'zi" – tikmoq, ya'ni tilla ip bilan kashta tikmoq degan ma'noni bildiradi. Bunda do'ppi bezagi zar suv yugurtirilgan metall tolali ingichka zar ip va ipak tolasi qo'shib tayyorlangan xomashyodan tikiladi. Zardo'zi do'ppi haqida qo'shiqlarda shunday kuylanadi:

Zardo'z do'ppim bor edi,

Boshginamda soz edi.

Oshpaz qizlar dilrabo,

Yuzlarida noz edi. [2,32]

Zar do'ppilar Buxoro va Samarqandda keng tarqalgan. Bu hududlarda zar do'ppilar zarkalapo'sh, kundal kallapo'sh deb yuritilishi ham kuzatiladi:

Kundal kalapo'shing bor.

Bu kalapo'sh senda bor-e,

Albatta oshig'ing bor.

G'ayro-g'ayro dam-badam,

Oromijonim, qaydasan?

Buxoroda qadimdan erkaklar do'ppisi – kulohlar keng iste'molda bo'lgan. Ko'rinishi to'rt tomonli, baland, gumbaz shaklida, kashta foni, asosan, oq ipak bilan, ba'zan tepa va kizagiga arab yozuvlari tikilib bezatilgan. Bunday bosh kiyimlar qo'l kashtasining "tagdo'zi" usulida, "iroqi" chokida ipak iplar bilan tikib tayyorlangan. Do'ppining bu turi xalq qo'shiqlarida "tayitog'i" nomi bilan ham tilga olinishi kuzatiladi:

Tayitog'i do'ppido'zlar,

Hey qaydasiz, qorako'zlar.

Bir ballisin ayting sizlar,

Shu yerdan Oyxon o'tdimi?

Qashqadaryoning Shahrisabz va Kitob tumanlarida juda qadimdan "iroqi" nusxa do'ppilar tayyorlanib kelingan. Bu do'ppilar o'ziga xos tayyorlanish texnikasiga ega bo'lib, yarim konussimon shaklda, kizagining chetiga maxsus jiyak tikib bezak beriladi:

Iroqi do'ppi tikmanglar,

Iroqqa ketar yigitlar.

Bodom do'ppi tikinglar,

Bog'da yursin yigitlar.[1,65]

Qo'shiqning birinchi misrasidagi "iroqi" so'zi kashta turini, ikkinchi qatorda yiroqlikni (Iroq mamlakatini) anglatmoqda. Xalq qo'shiqlarida magik tafakkur ta'siri shu darajada kuchliki, ushbu qo'shiqda hosildorlik kulti ob'ektlaridan biri bo'lgan bodomning o'zigina emas, hatto do'ppidagi ramziy tasviri ham magiyaning o'xshashlik qonuniga ko'ra yigitlarni o'z yurtlarida saqlab qolishiga ishonch kuzatiladi.

Iroqi do'ppilarni Shahrisabz va Kitobda "qalpoq", Toshkentda esa "gilamdo'ppi" deb ham ataydilar. Do'ppilar "kanva", "bo'ronboy" deb nomlangan to'r yoki bo'z matoga "tagdo'zi" usulida "iroqi" qo'l chokida ipak va paxta iplar bilan kashta tikib tayyorlanadi. Tagdo'zi do'ppilar xalq qo'shiqlarida shunday ta'riflanishi kuzatiladi:

Qivladan bir oy tug'ibdi,

Jumla banda qallashar.

Mening sevgan yorimga,

Taglovus do'ppi yarashar.

Taglovus do'ppi sarvari,

Kokil qo'yib suysam sizni

Qashqadaryoda "iroqi" do'ppilardan tashqari "piltado'zi" yoki "to'ldirma" deb nomlangan do'ppilar ham keng iste'molda bo'lgan. Do'ppilarni tayyorlashda "piltado'zi" usuli qo'llanilib, piltalarga, asosan, qog'oz ishlatilgan. Do'ppi piltalari bo'ylab qo'l kashta chokining "tekis" va "ilmoq" usullarida rang-barang ipak va

paxta iplar bilan kashta tikilgan. Do'ppilarning ko'rinishi dumaloq, tepasi konussimon, yassi bo'lib, kizagining chetiga "yo'rma" usulida tayyorlangan maxsus jiyaklar qadalgan. Do'ppi jiyagining birlashgan joyiga rangli ipakdan tayyorlangan popuk qadab bezatilgan.

Surxondaryo do'ppido'zlik maktabida milliy kashtachilik amaliy bezak san'atining o'ziga xos jozibador xalqchil uslublari saqlanib qolinganki, bunday do'ppilarni xalq sevib, boshidan tushirmay kelmoqda. Ayniqsa, Boysun, Dashnobod do'ppilariga razm solinsa, ulardagi mukammal rang-barang naqshlar jilosiga qarab xalq qalbining jo'shqinligi, tabiatga yaqin, hamnafas ekanligini his qilish mumkin.

*Shosupa ustinnan shoning qoshinda,
Shoyi kalapo'shi bordir boshinda,
Yoshini so'rasam o'n to'rt yoshinda,
O'n olti yoshli qizdanam iboli.*

"To'ldirma", "pulakcha", "tangacha" yoki "lolagul" deb ataluvchi do'ppilarni yigitlar va erkaklar kiyadilar. Bunday do'ppilar, asosan, patli baxmaldan tayyorlanganligi sabab, "patdo'zi" deb ham nom olgan. Umuman aytganda, xalq qo'shiqlarida do'ppilar tikilish turidan tashqari qanday matolardan tayyorlanishiga ko'ra ham sifatlangani kuzatiladi:

*Bog'lamagan qopini,
Jekirmagan to'pini,
Jo'rajoni, opkeling,
Lolagulli do'ppini
Qani, qani, qani-ey?*

Mana, mana, mana-ey! [5,45]

"Kuyov kiyit" udumida aytilgan ushbu qo'shiq nikoh to'yi kuni kuyov kelinning xonadoniga borishidan avval qarindosh-urug'lar, kuyov jo'ralar ishtirokida kuylangan. Yoshi ulug' bobolardan biri kuyovga to'y liboslarini kiygizayotgan

paytda kuyov jo'ralar shu qo'shiqni ijro etishgan.[5, 44]

Xotin-qizlar kiyishiga mo'ljallangan "munchoq" yoki "shabanok" deb nomlanuvchi do'ppilar esa shaklan dumaloq, ularga mayda munchoqlar tizib gul

tikib tayyorlanadi. Do'ppilarining kizagiga "yo'rmado'zi" usulida tayyorlangan jiyak qadab bezatiladi. Erkak va ayollar do'ppilarining jiyaklari gul nusxalariga qarab farqlanadi. Do'ppiga jiyak tikib bo'lingach, jiyakning tutashgan joyiga turli rangdagi ipaklardan popukcha qadab bezatiladi.

XIX asrning o'rtalariga kelib ayollar kiyishiga mo'ljallangan to'rtburchak shakldagi, uchburchak qatlanadigan "iroqi" do'ppilar ham keng iste'molga kirgan.

Shuning uchun xalq qo'shiqlarida ular e'tibor bilan kuylanganiga guvoh bo'lish mumkin:

*Qo'y haydadim togva,
Sarkam qamaldi zovga
Shunday kelin ul tug'sa
Iroqi qalpoq bir sovg'a.*

Qoraqalpoq do'ppilari, asosan, gumbazsimon shaklda bo'lib, tepa qismi to'rt

bo'lakda, mayda qaviqlar orqali birlashtirilib tayyorlanadi. Do'ppilar astariga paxta

tolasidan tayyorlangan mato yelimlanadi. Kizagiga jiyak tikilib, ipak iplardan tayyorlangan popuk qadab bezatiladi. Popuklar erkaklar do'ppisiga bir dona, qizlar

do'ppisiga bir necha dona qadaladi. O'smir yigit-qizlar ko'proq ko'k, yashil rangli duxobadan tayyorlangan do'ppilarni kiyishsa, kekxa chollar, yosh bolalar esa qoraqalpoq milliy kashtasining mayda, nozik o'ziga xos nashqlar kompozitsiyasini tashkil etuvchi hamda kanvasiz rangli,

yarim iroqi kashta usulida tayyorlangan do`ppilarni yaxshi ko`rib kiyishadi.

Qoraqalpoq do`ppilari, asosan, mahalliy dastgohlarda to`qilgan matolar hamda fabrika matolaridan tayyorlanadi. Bunday do`ppilar “toqima taqya” yoki duxobadan tayyorlangani “maqpal taqya” deb yuritiladi. Rombsimon hamda “qo`chqorshoxi” deb ataluvchi kashta naqshlari tikilgan do`ppilar esa “kozba taqya” deb ataladi.

Namangan do`ppilari orasida Chust do`ppilari mashhurdir. Namanganda XIX asrning boshlariga kelib, asosan, “Chust” do`ppilari udum bo`lgan. Bunday do`ppilarning shakli to`rtburchak, tepasi to`rt tomonli, uchburchaksimon qatlanadigan, yassi, texnikasi “piltado`zi”, qog`oz bilan piltalangan. Kashtasi ko`proq oq ipak bilan tikilib, gulg`unchalari “ko`z”lariga gulobi, sariq, to`q qizil, to`q yashil, siyoh ranglar tanlanadi. Kichik yoshdagi bolalarning do`ppilariga ko`proq rangli ipaklar ishlatiladi.

“Chust” do`ppilari to`rt karjli bo`lib, karj chiziqlari bo`rtib turadi. Avrasiga qora, to`q ko`k hamda moshrang satin (las) matolar ishlatiladi. Tepa qismining har bir karjiga bir dona qalampir nusxasi tikiladi. Hozirgi kungacha do`ppido`z chevarlar tomonidan “chust” do`ppilarining ko`plab yangi nusxalari yaratilib, yanada sayqal topmoqda. Chust do`ppilari ham o`z yaratuvchilarining didi, mehri va mahorati natijasida xaqiqiy san`at darajasiga etgan. Do`ppilarning “zira” nusxasini andijonliklar sevib kiyishsa, namanganliklar ko`proq “injiq” deb nom olgan do`ppilarni yaxshi ko`radilar. Chust do`ppilarini nafaqat respublikamizning barcha viloyatlarida, balki qo`shni Tojikiston, Qozog`iston, Turkmaniston kabi davlatlarda ham sevib kiyishadi.

Samarqand do`ppilari ko`rinishi to`rt tomonli, tepasi baland, gumbazsimon, kizagi keng, kizagining chetiga enli to`q rangli matodan jiyak qadalgan bo`ladi. Bunday do`ppilarni Samarqandda erkaklar kiyishgan. Bu kabi do`ppilar qora satin, ipak matoga tepa va kizagiga ko`pincha qo`l kashta chokining “ko`ptirma” usulida kashta tikib, tayyorlangan. Kashtalar, asosan, rangli ipak iplar bilan tikilib, tepa qismining to`rt tarafi va kizagiga bir xil mutanosib naqsh – gul tanlangan.

Samarqandda yana urgut do`ppilari har davrda o`ziga xos nafisligi, mukammalligi bilan ahamiyat kasb etib kelgan. Ko`rinishi dumaloq, kizagi baland bunday do`ppilar “piltado`zi” texnikasida qora satindan tayyorlanib, “kanda xayol”, “yo`rma” qo`l chokida rangli ipak yoki paxta iplar bilan kashta tikiladi. Bunday do`ppilarning kizagiga popuk qadalib bezatiladi. Do`ppi kashtasi uchun gul va geometrik naqshlar tanlanadi. Yosh bolalar uchun mo`ljallangan xuddi shunday do`ppilarning gullari orasiga yaltiroq metall “bargak”lar va munchoqlar qo`shib bezatiladi.

Toshkentda erkaklar kiyishiga mo`ljallangan do`ppilar, asosan, ko`k, qora, to`q yashil va gunafsha taqir duxobadan karjli, tepasi uchburchaksimon taxlanadigan hamda karjsiz, tepasi dumaloq ko`rinishda tayyorlanadi. Duxoba, ya`ni baxmal do`ppilar mashhur bo`lganidan qo`shiqalarda ham obrazlantirilganini kuzatish mumkin. Jumladan:

*Yuqoridan kelishingdan aylanay,
Mangzil bo`lib turishingdan aylanay.
Baxmal kalapo`shni gardona qo`yib,
Qaqqos urib kulishingdan aylanay.*

XIX asr o`rtalariga kelib, Toshkentda qizlar kiyishiga mo`ljallangan “Bashorat” do`ppisi yaratildi. Bunday do`ppilar to`rt

karji, kizaklariga rangli ipak ip bilan kashta tikilib, sidirg'a duxobadan tayyorlanadi.

Xuddi shunday ko'k yoki to'q binafsha rangli taqir duxobaga do'ppining to'rt karji va kizagiga munchoq bilan gul tikiladi. Gullar foniga oq qalinroq qog'oz qo'yib tayyorlangan do'ppilar juda nafis ko'rinishga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Toshkentda 1940-yillardan qizlar uchun mo'ljallangan "iroqinusxa" do'ppilar tayyorlana boshlangan. Toshkent "iroqi" do'ppilari Shahrisabz va Kitob "iroqi" do'ppilaridan farqli o'laroq, qizlar kiyishiga mo'ljallanib, tepasi yassi, to'rt karjli ko'rinishda tayyorlanadi.

Farg'ona do'ppichiligida "chust" do'ppilaridan keyin, ularga o'xshatma qilib Marg'ilon do'ppilari yaratildi. Do'ppining tepa qismi to'rt karjga ajratilib, har karjiga bir dona qalampir nusxa tikilib, asosan, qora rangdagi satin va ipak matolardan tayyorlanadi. Marg'ilon do'ppilarining qalampir nusxasi Chust do'ppisinikiga nisbatan ingichkaroq va kashta tikish usuli bilan farq qiladi. Do'ppilarning gullari oq ipak bilan tikilib, gul naqshlari bo'rtib turadi. Bunday ko'rinishni hosil qilish uchun naqsh chizig'i bo'ylab chok ostidan yo'g'onroq xom

ipak (to'shama) to'shalib tikiladi. Namga chidamli qog'oz yoki matodan ingichka tasma qirqilib, tasma kashta naqshi ostiga joylanadi. Do'ppilar "piltado'zi" usulida tayyorlanib, kizagiga qora paxta va ipak ipdan tayyorlangan "chalma" jiyaklar tikiladi.

Erkaklar, yosh bolalar va xotin-qizlar kiyishiga mo'ljallangan Qo'qon do'ppilari ham o'ziga xos tayyorlanish usuli bilan ajralib turadi. Qo'qon do'ppilariga, asosan, qora va yashil rangdagi satin mato ishlatiladi. Kizagina chetiga qora rangli ipak yoki paxta ipdan tayyorlangan "chalma" jiyak qadaladi. Do'ppilar

"piltado'zi" usulida tayyorlanib, tepasi unchalik baland bo'lmagan to'rt tomonli, qo'l kashta chokining "xomdo'zi", "chinda xayol", "ilmoq" turlari qo'llaniladi. Bunday do'ppi tikish usullari xalq qo'shiqlarida ham ta'kidlab o'tilganiga guvoh bo'lish mumkin:

Ko'chalarindan o'tay,

Xiyol-xiyol yo'l solib.

Qalpog'ingni man tikay,

Chin xayoldan gul solib.

Do'ppilarga "chorgul" kompozitsiyasida, kashta nusxalarining "qalampir", "bodom" turlari tikiladi. Kizagiga tepasiga joylashgan kashta nusxasiga hamohang ravishda "mehrob", "arka" yoki sayqallangan gul barglari tanlanadi.

Xorazmda do'ppilarni "takya", "toki", "teyxa" deb ataydilar. Xorazm uslubida tayyorlanadigan do'ppilarning tepasi yassi bo'lib, duxoba, shoyi va zarbof matolardan tayyorlanadi. Xorazm do'ppilarining "zartakya", "kozma takya", "papakli takya" (popukli), "monatli takya" (tangali) kabi nomlar bilan mashhur

bo'lgan turlari mavjud. Ularning shakli, asosan, dumaloq; ba'zilar qog'oz yoki paxtadan piltalab tayyorlangan bo'lsa, ba'zilariga qalin qog'oz to'shama qo'yib tayyorlangan. Xorazm do'ppilari, asosan, chetdan keltiriladigan "farangi", "parcha" kabi gazmollardan tayyorlangan. Astariga mahalliy paxta mato ishlatilgan. Kizagiga ipakdan tayyorlangan chalma jiyak tutilgan. Jiyakning birlashgan joyiga popuk qadab bezatilgan. Popuklar jiyakning eniga, do'ppilarning

xiliga qarab uzun va kalta qilib qadalgan. Xorazm takyalari boshqa viloyatlarning do'ppilaridan tayyorlanish usuli jihatidan ajralib turadi. Ular ko'pincha turli zargarlik taqinchoq, bezak buyumlari, turli tabiiy zumrad, yoqut, feruza, aqiq, marvarid kabi toshlar qadab bezatiladi. Naqshlar bilan ishlov berilgan nafis manglaydizgilar, tumor

uchun g'ilof va boshqa xil zargarlik bezak buyumlari shular jumlasidandir.

Tarixiy manbalar Xorazm teyxalarining juda qadimiy bosh kiyim ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq qo'shiqlarida uchraydigan do'ppi obrazi milliy qadriyatlarimizni aks ettirganligini yuqorida keltirilgan misollar asosida

kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, ular xalqimizning tarixi bilan ham uzviy bog'liqdir. Xalq qo'shiqlarida uchraydigan bosh kiyimlari bilan bog'liq obrazlar an'anaviyligi, ramziy obraz darajasiga ko'tarilganligi, turli hududlarda turli xil ma'nolarda talqin etilishi bilan alohida e'tiborni tortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Т.: Фан, 1974. – 222 б.
- 2.Бухор элда гул сайли. Тўплаб нашрга тайёрловчилар Д.Ўраева ва Д.Ражабов. – Т.: Мухаррир, 2010. – 190 б.
- 3.Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тўпловчи М.Алавия. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.65.
- 4.Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – 250 б.
- 5.Келиной қўшиқлари. Халқ қўшиқлари ва терминлари. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи О.Собиров. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 240 б.
6. Сарчашмадан томган инжулар (Сурхон воҳаси халқ қўшиқлари). Т.: Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси, “Фан” нашриёти, 2007. – 88 б.
- 7.Шомуродова С. Ўзбек халқ қўшиқларида бош кийимларининг образлантирилиши. – Тилнинг лексик-семантик тизими, қиёсий типологик изланишлар ва адабиётшунослик муаммолари материаллар тўплами. VI. – Тошкент: Камалак, 2015. – Б. 298-300.

